

ՎԱՀՐԱՄ Ռ. ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱրՊՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Բանալի բառեր՝ Պետականություն, Հայաստան, Արցախ, Սյունիք, Գարեգին Նժդեհ, Դրո, Ղարաբաղ, պայքար, Թուրքիա, Ադրբեջան:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտվելով՝ Թուրքիան զրկվեց դարերի ընթացքում նվաճած բավականաչափ ընդարձակ տարածքներից: Այդ ժամանակներից սկսած առայսօր Թուրքիայի կառավարող շրջանները պանթյուրքիզմի մեջ են տեսնում երբեմնի աշխարհաձավալ կայսրության վերածննդի հնարավորությունը: Դրան հասնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիան էթնիկ սահման ունենար Այսրկովկասի և Իրանի թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ:

Վերոհիշյալ խնդիրները լուծելու համար Բարձր դուռը նպատակ էր դրել Արևելյան Այսրկովկասում ձևավորել թուրքական նոր պետություն և երկրորդ՝ վերացնել Թուրքիայի ու նոր ստեղծվելիք Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցած «հայկական սեպը»:

1918 թ. մայիսի 28-ին «Մուսավաթ» կուսակցությունը նախկին Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների տարածքում հռչակում է Ադրբեջան պետության անկախությունը:

Նորահայտ այդ հանրապետությունն այսպես է բնութագրել ռուս գեներալ Անտոն Դենիկինը. «Ամեն ինչ ադրբեջանական հանրապետությունում արհեստական էր, - գրել էր ռուս գեներալը,- իսկական չէր, սկսած նրա անունից, որը վերցված էր Պարսկաստանի համանուն նահանգներից մեկի անունից: Տարածքը նույնպես արհեստական էր, կազմված լեզգիական Զաքաթալայից, հայ-թաթարական Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներից, ռուսական Մուղանից: Այդ ամենը միավորված է թուրքական քաղաքականության արդյունքում, որը պետք է դառնա Կովկասում պանթյուրքիզի և պանիսլամիզմի դրոշակակիրը»¹:

Եվ այսպես, աշխարհի քարտեզի վրա գծվում էր մի նոր պետություն, որի հիմքում դրված չէին ոչ պատմականության, ոչ էլ էթնիկական պատկանելության սկզբունքները: Նորաթուխ այդ երկիրը սկսեց հավակնել Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող Արցախին ու Զանգեզուրին:

1918-1921 թվականների ընթացքում մուսավաթական, այնուհետև խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը Թուրքիայի աջակցությամբ Արցախում և Սյունիքում իրականացրած էթնիկ զտումների միջոցով փորձում էր պանթյուրքիստական ծրագրերի իրագործումը գործնական հունի մեջ դնել:

Այդ ամենի բարձրակետը դարձան Շուշիի 1920 թ. մարտի 23-ի և դրան հաջորդած մի քանի օրերի ընթացքում իրականացված ջարդերը, որոնց արդյունքում քաղաքի տաս հազարից ավելի խաղաղ բնակչությունն ամենադաժան ձևով ոչնչացվեց:

Արցախահայության հետ վերջնական հաշվեհարդար տեսելու և ՀՀ իշխանությունների ուշադրությունը շեղելու նպատա-

¹ Բալայան Վ. Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Մտեխանակերտ, 2012, էջ 79-80:

կով մուսավաթական Ադրբեջանի զինված ուժերը լայնածավալ գործողություններ էին ձեռնարկել նաև Սյունիքի դեմ: Սյունիքի պաշտպանները անհավասար գոտեմարտում կանգնեցրին հակառակորդի առաջխաղացումը և մարտի 25-26-ին, անցնելով հակահարձակման, նրան հետ շարտեցին մինչև Մասխուդլի և վերականգնեցին կապը Արցախի հետ²:

Հայասպան այդ ծրագրի մասին է խոսում նաև Խոսրով Բեկ Սուլթանովի ռուսերեն և թուրքերեն լեզուներով գրված հրամանագիրը, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Հրամայում եմ հենց այժմ, գրութինս ստանալուն պես հոգալ բարձրացնելու թնդանօթները Քիրս և գրաւել Չիրխշլուի սարը, այտեղից կատարել հետախուզութին դէպի Տումի, Խճաբերտ և Չանախչի, ուսումնասիրել բոլոր անցքերը, որպէսզի մարտի 25-ին այդ հայկական գիւղերը ջնջեն աշխարհի երեսից և այդպիսով մեծ վիճակի Դարաբադի և Չանգեզուրի միջև, կտրուի երկու հատվածների հայերի կապը»³:

Որոշ հանգամանքների, մասնավորապես հայ ժողովրդի տոկունության շնորհիվ Սուլթանովի հրամանը ի կատար չաձվեց:

1920 թ. մարտի կեսերին Մուստաֆա Քեմալը մի պատվիրակություն է ուղարկում Ադրբեջան՝ համոզելու «Մուսավաթ»-ի ղեկավարներին՝ սերտ հարաբերություններ ստեղծել բոլշևիկների հետ և, անգամ անհրաժեշտության դեպքում, խորհրդայնացնել երկիրը: Բանակցությունների արդյունքում, 1920 թ. ապրիլի 15-ին, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Ադրբեջանի զինվորական նախարարի օգնական Ալի աղա Շիխ-

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 200:

³ ՀԳԻ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 15 բ:

լինակին և թուրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան էրզրումում, ի լրումն 1919 թ. նոյեմբերի 29-ին Ստամբուլում կնքված թուրք-ադրբեջանական գաղտնի համաձայնագրի, ստորագրեցին նոր պայմանագիր:

Արձանագրության 15-րդ հոդվածում ասված էր. «Ադրբեջանի կառավարությունը խոստանում է շարունակել նպաստել խորհրդային Ռուսաստանի և «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» միջև իրականացնելու մերձեցում: Անհրաժեշտ եղած պարագայում ինքն էլ պիտի յարի այդ միութեան»⁴: Իսկ 7-րդ հոդվածում արձանագրված էր, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը Հայաստանի դեմ պատերազմի ժամանակ գործելու են որպես միացյալ բանակ⁵:

Ինչպես մուսավթական, այնպես էլ բոլշևիկյան Ադրբեջանի ղեկավարներին սարսափեցնում էր արցախահայության պետականության գոյության փաստը: Նրանք գիտակցում էին, որ հայոց երկու պետությունները և, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղը, նախ և առաջ հնարավորություն չեն տալիս տարածաշրջանում արհեստականորեն ձևավորել թուրքական երկրորդ պետությունը և, երկրորդ՝ ապագայում անվերադարձ կթաղվի երկու թուրքական երկրների միավորման պանթուրքիստական ծրագիրը:

Վերոհիշյալ զարգացումների խորապատկերի վրա տեսանելի է ՀՀ կառավարության մտահոգությունը: Հանրապետության օրվա իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ առանց Արցախի հայկական պետականության պահպանման, ոչ միայն անհնարին էր երաշխավորել Հայոց արևելից նահանգների հա-

⁴ Վրացյան Ս., Ինչու՞ և ինչպես խորհրդայնացավ Հայաստանը. «Հայրենիք». 1940, թիվ 2, էջ 143-144:

յության ֆիզիկական գոյությունը, այլ նաև ՀՀ անվտանգությունը:

Այդ ամենը հաշվի առնելով, չնայած ուշացումով, 1920 թ. ապրիլի 13-14-ին Զանգեզուրից Դրոյի զորաջոկատները մտան Վարանդա: Մի քանի օր անց կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը, որի կազմը հաստատեց Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում 1920 թ. ապրիլի 25-ին հրավիրված Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարը: Միաժամանակ համագումարը որոշեց «հռչակել Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը՝ որպես նրա անբաժան մաս»⁵:

Արցախը պաշտոնապես ընդունում է Հայաստանի Հանրապետության օրենքները, դրոշը, զինանշանը, հիմնը, դրամը:

1920 թ. ապրիլի 24-ին Դրոն հասնում է Ղարաբաղ և ապրիլի 26-ին կոչով դիմում արցախահայությանը: Կոչում մասնավորապես ասված է. «Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ բնակչությանը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Զանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խորին համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 98:

վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեր հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստեղ»⁷:

Մինչև Դրոյի Վարանդա մտնելը Արցախի Ազգային խորհուրդը օգնության խնդրանքով բազմիցս դիմել էր Սյունիքում գտնվող զինված ուժերի հրամանատարներին՝ գեներալ Ս. Ղազարյանին և Գարեգին Նժդեհին: Խնդրագրերից մեկում նրանք հայ հրամանատարներին խնդրում են փորձված զինվորականների գործուղել Արցախ: «Այդպիսի մի առաջնորդ առայժմ փոխգնդապետ Նժդեհն է,- ասված է վերոհիշյալ դիմումի մեջ,- և որի անունը թշնամիների համար դառել է վրէժխնդրության խորհրդանշան, և որի անունից թշնամին սարսափահար փաղձում է, ինչպես ցույց տեցին մօտիկ անցեալի դեպքերը, երբ թշնամու կանոնադր գործերը լսեցին Նժդեհի Գողթանից վերադառնալու մասին, խուճապահար փախուստի դիմեցին: Գնդ. Նժդեհն ստեղծած է ժողովրդի համար և նա պիտի լինի այնտեղ, ուր նրա կարիքն անելի է զգացում»⁸:

Անսալով արցախահայության հորդորներին Նժդեհը իր հրամանատարության տակ եղած ուժերից կազմում է մարտունակ մի զորաջոկատ, որը ստանում է «Հարավլարաբադյան» անվանումը, ջախջախելով Բարկուշատ-Հաքարլուի տարածքում կուտակված քրդերից և թաթարներից բաղկացած ուժերին, ճանապարհ է բացում և ապրիլի 26-ին մտնում Դիզակ: Այդ ռազմագործողությամբ, փաստորեն, Նժդեհը չեզոքացրեց Դրոյի զորամասի աջ թևում գործող թշնամական ուժերին, հնարավորություն տալով ՀՀ զինված ուժերին հիմնականում ազատագրելու և հանրապետության դրոշի տակ առնելու ողջ Արցախը:

⁷ Գևորգյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում (1918–1920 թթ.), Երևան, 2018, էջ 814:

«Հարավդարաբաղյան» զորամասի փայլուն զորաշարժը բարձր գնահատվեց Դրոյի կողմից և նրանց հասցեագրված ուղերձում նա նշել է. «Շնորհաւորում եմ քաջարի զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, ուր ցանկալի թույլին նոքա օգնութեան հասան հարազատ Ղարաբաղին: Իրաքանչիւր զանգեզուրցի թող յիշէ, որ կուելով պատմական Ղարաբաղի լեռներում, դորանով նա կուում է ամբողջ Հայաստանի և մասնաւորապէս Չանգեզուրի ազատութեան և խաղաղութեան համար: Վստահ եմ, սպաներ և զինւորներ, առաջնորդութեամբ ձեր արժանաւոր հրամանատար փոխգնդապետ Նժդեհի, քաջարի տեղացիների հետ, որ ահա մի ամբողջ ամիս է կուում են, ոչ միայն կթերևացնեք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլև ձեր կորովի ասպետական գործողութիւններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բախտավորութեան և ազատ գոյութեան ապագայի գրաւականը»⁸:

Այդ օրերին Թուրքիայում ծավալվող քեմալական շարժումը նոր մարտահրավեր է դառնում հայության համար: Մուստաֆա Քեմալը ծրագրում էր դեպի Այսրկովկաս ձգվող բուլշևիկների հետ դաշինք ձևավորել¹⁰ և ռազմական գործողություններ սկսել

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 138, թ. 1-2:

⁹ **Գեորգեան Վ.**, Լեռնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921), Երևան, 1991, էջ 59:

¹⁰ Մուստաֆա Քեմալը հոգու խորքում ատում էր բուլշևիկներին և ընդհանրապես Ռուսաստանին, սակայն իր նպատակներին հասնելու համար նա ոչ մի բանի առաջ կանգ չառավ: Մի առիթով նա ասել է. «մեզ սպառնում է երկու վտանգ: Առաջինը՝ բուլշևիկյան է, որը ապագային է վերաբերվում և մեզ համար կանխատեսելի է, որովհետև թուրքի համար սոցիալիստական հեղափոխության և կոմունիզմի գաղափարները ընկալելի չեն: Երկրորդը՝ հունական վտանգն է, որը վերաբերվում է ներկա ժամանակաշրջանին և անկախված է Թուրքիայի գլխին: Որպեսզի կարողանանք դիմակայել հունական վտանգին մենք ստիպված ենք մի առ ժամանակ տեղի տալ ռուսականին» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 82): Քեմալը նաև հայտարարել է, թե խորհրդային կայսրությունը կփլուզվի և «եղբայրական Ադրբեջանը կդառնա ազատ» (տե՛ս «Посольство Турции: Турция сближаясь с Арменией, хочет ускорить

ՀՀ նկատմամբ, նվաճել Կարսի շրջանը: Այդ թվում ՀՀ տարբեր գավառներում, մասնավորապես Զանգեզուրում, Վեդիքասարում կոտակված մահմեդական զինված ազգաբնակչությունը պետք է աստամբի, իսկ Ադրբեջանի զինված ուժերը Ղարաբաղը և Զանգեզուրը մաքրեին հայկական զորքից և Արաքսի հովտով նոր կառուցվող Այլաթ-Ջուլֆա երկաթգծով կապվեին Էրզրումի հետ:

Սպասվող արհամիրքին դիմակայելու նպատակով Դրոն և Զանգեզուր-Արցախ զորախմբի շտաբի պետ գնդապետ Միրիմանյանը ստորագրությամբ մի նամակ-հրահանգ են ուղարկում Նժդեհին, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Ադրբեջանում բոլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են: Շուշիից եկած հայուհին և թաթարները հաղորդում են, որ սպաները հանել են իրենց ուսադիրները, նետել զենքերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բոլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք...»

Մինչև բոլշևիզմի բնույթը պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք: Սպասում ենք տեղեկությունների Երևանից և Զիվանշիրից: Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համար պաշտպանությունը»¹¹:

Ստեղծված կացությունը Նժդեհը և Արցախում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը Դիզակի շրջանի գյուղերի պատվիրակների հետ 1920 թ. մայիսի 14-ին Տող գյու-

развязку Карабахского конфликта», Ае.az, http://www.aze.az/news-posolstvo_turciga_27331.html, 6 ноября, 2009):

ղում քննարկում են և որոշում. «... ադրբեջանական վերջնագիրը համարել ընդամենը նոր պատրվակ հայերին նոր դժբախտություններ պատճառելու և Արարատյան կառավարությունը ընդունել որպես հարազատի ու Զանգեզուրի հետ միասին մտնել Արարատյան Հանրապետության կազմը»¹²:

Սակայն հետագա իրադարձությունները զարգացան ի վնաս հայ ժողովրդի: 1920 թ. ապրիլի 28-ին բոլշևիկները խորհրդայնացրին Ադրբեջանը: «Համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին կանգնած էր քեմալականների և բոլշևիկների որակումով «իմպերիալիստական Հայաստանը»:

Ավետիս Ահարոնյանը 1920 թ. մայիսի 13-ին Ազգերի լիգայի խորհրդի նախագահին գրել է. «Ադրբեջանն իրեն հայտարարել է խորհրդային և ՀՀ կառավարությանը վերջնագիր է ներկայացրել՝ պահանջելով իրենց զիջել Ղարաբաղը և Զանգեզուրը: Օրջոնկիձեն, պաշտպանելով Ադրբեջանին, Երևանի կառավարությանը հաղորդել է, որ Հայաստանի մերժման դեպքում, Ռուսաստանը Հայաստանի Հանրապետությանը կընկալի որպես իրեն պատերազմ հայտարարած երկրի»: Թուրքական զորքերը իրենց հերթին նախապատրաստվում են էրզրումի կողմից հարձակվելու Հայաստանի վրա: Նրանք այդ ամենը իրար հետ համաձայնեցված են իրականացնում: Թուրքիան ծավալել է պանթուրքիստական շարժում: Ադրբեջանական զորքերը գլխավորում էին Էնվեր փաշայի եղբայրները՝ Խալիլ և Նուրի փաշաները: «Պանթուրքիստական շարժումը բոլշևիկյան գաղափարա-

¹¹ Միսոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամաքուղ 1920–1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 57:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 461, թ. 991:

խոսության քողի տակ նախապատրաստվում է ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությանը»¹³:

Ստեղծված կացությունը քննարկելու և համապատասխան որոշում կայացնելու նպատակով 1920 թ. մայիսի 24-ին Ավետարանոց գյուղում Դրոյի, Նժդեհի, Արսեն Միքայելյանի և գնդապետ Միրիմանյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ արձանագրվում է. «ա/ որ Արցախի ժողովրդի տրամադրութիւնը զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած և աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան: Բ/ որ մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութենէն հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնուում է օրհասական վտանգի մէջ: գ/ Որ Նժդեհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Արցախում, որովհետև բոլորն էլ գյուղացիներ են և կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ դաշտային աշխատանքներու լծուելու: դ/ Որ ռուսական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու վրայով, գրաւում են կարևոր դիրքեր, որով կտրուում են Արցախի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան»¹⁴:

Վերոհիշյալ հանգամանքները հաշվի առնելով որոշում են ՀՀ զորքերը դուրս բերել Արցախից և իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Խորհրդակցության ժամանակ Նժդեհը վիճում է Դրոյի հետ՝ անընդունելի համարելով նմանօրինակ որոշումը¹⁵:

Հետագայում Նժդեհը գրել է. «Ղարաբաղն առանց կովի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ

¹³ Proces-verbol of the fifth session of the Council of league of Nations, held in Rome from 14 th to 19 th May, 1920, p. 169.

¹⁴ «Հայրենիք», հմ. 12, հոկտեմբեր, 1923, էջ 126:

¹⁵ Տե՛ս **Իշխանեան Ե.**, Լեռնային Ղարաբաղ 1917–1920, Երևան, 1999, էջ 681:

ազդեցությունը Ջանգեզուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ երևանյան զորքերը խուսափել են չափվելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նպատակներով չպետք էր կռվել և չեն կռվել մերոնք»¹⁶:

Նման պայմաններում Ղարաբաղի կառավարությունը արյունահեղությունից և քաղաքացիական պատերազմից խուսափելու համար, գնաց զոհաբերության՝ իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին: 1920 թ. մայիսի 26-ին Թաղավարդում հրավիրված Ղարաբաղի հայության տասներորդ համագումարը, երկրամասը հայտարարում է խորհրդային: Նույն օրը Դրոն և Նժդեհը հեռանում են Արցախից:

1920 թ. մայիսին խորհրդայնացումից հետո Արցախը կորցրեց պետականությունը, բայց ոչ ըմբոստ ոգին:

Երկրամասում չկար քաղաքական մի ուժ, որ կարողանար նոր ոգի ու եռանդ հաղորդեր ազատագրական պայքարին: Դաշնակցական գործիչների մի մասը հեռացել էին Արցախից, մի քանի հոգի էլ անցել էին ընդհատակ:

Իրական իշխանություն ունեցող հայ բոլշևիկներն էլ համակերպվել էին ստեղծված իրավիճակին և, համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքով տարված, դարձել էին Նարիմանովի և մոսկովյան կենտրոնական իշխանությունների կամակատարը:

Նման բարդ և անհուսալի պայմաններում ազատագրական պայքարի կազմակերպչի դերում հանդես եկավ Գարեգին Նժդեհը: Նա կարճ ժամանակահատվածում կարմիրբանակայիններին և թուրք ասկյարներին ջախջախեց Սյունիքում և ստեղծեց ազգային մի իշխանություն, որի իրավասությունները տարածված էին նաև Լեռնային Ղարաբաղի վրա:

¹⁶ «Հայրենիք», հմ. 12, հոկտեմբեր, 1923, էջ 93:

Դեռևս 1920 թ. մայիսին, կարմիր բանակի դեմ պայքարելու արցախահայության ազատագրական շարժմանը կազմակերպված ընթացք տալու համար, Դրոն Թևան Ստեփանյանին նշանակում է Լեռնային Ղարաբաղում Նժդեհի տեղակալ¹⁷:

1920 թ. աշնանը Կապանում Թևան Ստեփանյանը հանդիպում է Գարեգին Նժդեհի հետ: Սպարապետը լուծում է Արցախում գտնվող զորամիավորումների հանդերձանքի, զենքի, զինամթերքի և ֆինանսական հարցերն ու ապստամբների առաջ, որոնց թիվն այդ ժամանակ հասել էր 1800-ի, խնդիր է դնում Լեռնային Ղարաբաղը միավորել Զանգեզուրի և Հայաստանի հետ¹⁸:

Ապստամբները կարճ ժամանակահատվածում ազատագրում են ամբողջ Դիզակը, Վարանդան, Խաչենի զգալի մասը: «Հակառակորդը Լեռնային Ղարաբաղում գրաված գյուղերը միացնում է Արարատյան հանրապետությանը», - տազնապով գրում են բուլշևիկ գործիչները¹⁹:

Գարեգին Նժդեհը, ականատես լինելով արցախահայության հերոսական ոգորումներին ու հաջողություններին, Արցախն ամբողջապես ազատագրելու նպատակով 1921 թ. հունվարին նոր զորամասեր է ուղարկում: 1921 թ. Երևանում փետրվարյան ապստամբության հաջողությունից հետո, Ղարաբաղում արմատական բեկում կատարվեց: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվում էին գյուղերը:

1921 թ. փետրվարի 15-ին Շուշիի գավառային հեղկոմի նախագահ Շամիլ Մահմուդբեկովը խուճապահար հեռագիր է ուղարկում Ն. Նարիմանովին և Ս. Օրջոնիկիձեին՝ հաղորդելով,

¹⁷ Տե՛ս «Նորք», հմ. 6, 1990, էջ 86:

¹⁸ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 312:

որ հայկական գյուղերն առանց դիմադրության հանձնվում էին Թեանին²⁰:

Կենտրոնից աջակցություն ակնկալելով՝ ԱՄԽՀ ներկայացուցիչ Բ. Շախտախտինսկին Լենինին զեկուցում է. «Հայաստանի մի մասը, մասնավորապես Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, մնում է դաշնականների ձեռքին, որոնք կապ ունեն Թավրիզի հետ, որտեղ ապրում են Անտանտի գործակալները: Նրանք զավթել են Ղարաբաղի համարյա ողջ լեռնային մասը: Մեր կողմից զինած կոմբեջիջների շուրջ հազար հայ մարդ անցել են դաշնականների կողմը»²¹:

Հաջողություններ է արձանագրվում նաև Խաչենագետի ձորակում: 1921 թ. փետրվարից հունիս ընկած ժամանակահատվածը այստեղ իշխանությունը գտնվում էր ապստամբների ձեռքում: Ապստամբական կենտրոնը համարվում էր Առաջածոր գյուղը: Շարժման կազմակերպիչները սերտ կապեր ունեին Թեան Ստեփանյանի հետ:

1921 թ. փետրվարի 12-ին կոմկուսի Ջևանշիրի գավառային կոմիտեն լիազորում է Թեանդրոս Միրզաբեկյանին բանակցել ապստամբների հետ: Ժամանակ շահելու նպատակով՝ ապստամբության ղեկավարները բանակցությունները ձգձգեցին մինչև հուլիսի 12-ը²²: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վարանդայում և Դիզակում ապստամբությունը գնում էր դեպի մարում, այստեղ նույնպես որոշվեց համակերպվել իրավիճակին:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, թ. 5-6:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 203, թ. 1-2:

²¹ АВІР, ֆ. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 76-77.

²² Мирзабекян З., Тевадрос Мирзабекян, с. 28: Անտիպ գործը պահվում է Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում:

Ռազմական հաջողություններին զուգահեռ՝ Նժդեհը փորձում է հաջողություններ արձանագրել նաև դիվանագիտական ճակատում: Գարեգին Նժդեհը, լինելով իրատես քաղաքական գործիչ, գիտակցում էր, որ մի քանի ճակատով՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Խորհրդային Ռուսաստանի և հայ բոլշևիկների դեմ կռվելը անհնարին է: Եվ, օգտվելով իր ժամանակավոր հաջողություններից, փորձում է ճշգրտել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի տարածքային պատկանելության հարցը:

Այդ նպատակով 1921 թ. փետրվարի 2-ին Գորիսում Նժդեհը հանդիպում է խորհրդային Հայաստանի և 11-րդ կարմիր բանակի ներկայացուցիչների՝ Գրիգոր Վարդանյանի, Սամսոն Թունիկի, Արմենակ Օրբելյանի, Արտուշ Հովհաննիսյանի և Շմավոն Քոչարյանի հետ: Նժդեհը նրանց հորդորում է ապագա հայկական պետականության շահը վեր դասել ամեն ինչից և անխաթար պահել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի սահմանները: Բոլշևիկ գործիչներն իրենց հերթին Նժդեհին հավաստիացրին, որ Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի համար ունեն ռազմավարական նշանակություն, և այդ մարզերը հետագայում կարևոր դեր պիտի ունենան երկրի ամրապնդման և զարգացման համար²³:

1921 թ. ապրիլի 2-ին Երևանը գրավելուց հետո կարմիր բանակն իր ողջ ներուժը կենտրոնացնում է Զանգեզուրում և Ղարաբաղում հայկական ինքնավարության վերջին կղզյակները ոչնչացնելու համար:

1921 թ. ապրիլի կեսերին դաժան մարտեր էին ծավալվում Հին Թաղերի և Խճաբերդի ուղղությամբ: Ուժերն անհավասար էին: Հետագա դիմադրությունը դառնում էր անիմաստ: Ապրիլի

²³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, թ. 36:

18-ին սյունեցիների ջոկատը կապիտան Ամիրջանյանի գլխավորությամբ Ավադարի և Զաբուխի ուղղությամբ ճեղքում են կարմիր բանակի և տեղացի քրդերից բաղկացած զորամասերի պաշարման օղակը և Զանգեզուրում միանում Նժդեհի հիմնական ուժերին:

Գարեգին Նժդեհը ազատագրական պայքարի թափը չկոտրելու, նոր ստեղծված քաղաքական կացությունը քննարկելու ու ապագա անելիքները ճշգրտելու նպատակով 1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթևում հրավիրեց Սյունիքի հայության երկրորդ համագումարը:

Ինքնավար Սյունիքը վերանվանվեց «Լեռնահայաստան», որի վարչական կազմի մեջ ներառվեցին Վայոց ձորն ու Լեռնային Ղարաբաղը²⁴: Արցախից Սյունիք հասած ապստամբական ուժերը Գարեգին Նժդեհի առաջնորդությամբ մի քանի ճակատներով շարունակեցին պայքարը թուրք-թաթարական և խորհրդային մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի դեմ: Պարզորոշ հեռանկար չտեսնելով՝ 1921 թ. հունիսի կեսերին ապստամբների մի մասը, իրենց ընտանիքներով՝ շուրջ 10.000 մարդ, որոնց թվում մեծ թվով արցախահայեր, հեռացան Պարսկաստան²⁵: Հետագա պայքարը շարունակելու և կազմակերպական հունի մեջ դնելու նպատակով 1921 թ. հուլիսին Թավրիզում դաշնակցական գործիչները ստեղծեցին «Զանգեզուրի և Ղարաբաղի պաշտպանության և փրկության կոմիտե»²⁶:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 6:

²⁵ Տե՛ս Գանգրունի Հ., Հայաստանը 1920–21 եւ միջազգային դիվանագիտությունը, Պեյրուք, 1986, էջ 75:

²⁶ Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации (1921–23), Ереван, 1969, с. 177.

Վերոհիշյալ մարմինը գավառներում ուներ համապատասխան կապեր: Անհատ ականատեսն իր օրագրում նշել է. «...բոլշևիկներին գլխաբաց ընդունող Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրն արթունության նշաններ են ցույց տալիս և իրենց կաշվի վրա փորձով համոզվեցին, որ նախկին Ռուսաստանն է եկողը՝ նոր հագուստով»²⁷:

Խորհրդային ուժերը ամենադաժան մեթոդներով հաշվեհարդար էին տեսնում հայրենասեր գործիչների հետ: Հետագա տարիներին ապստամբության մասնակիցների մի մասին, «թևանական» պիտակը կացնելով, կամ գնդակահարում, կամ էլ արգելափակում էին բանտերում:

Արցախահայության հակաադրբեջանական, հակախորհրդային շարժումը չնայած տխուր վախճան ունեցավ, բայց ազատագրական շարժման գաղափարները կենդանի մնացին ժողովրդի մեջ՝ սպասելով նոր բարենպաստ ժամանակների:

²⁷ Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը (կազմ. հեղ.՝ Ս. Հարությունյան), Երևան, 1992, էջ 61-62:

Ваграм Р. Балаян, АрГУ, д.и.н., профессор, Гарегин Нжде и вопрос сохранения армянской государственности Арцаха.

В 1918–1921 годах руководство мусаватского, затем советского Азербайджана, при поддержке Турции путем этнической чистки в Арцахе и Сюнике пыталось ликвидировать армянскую государственность и претворить в жизнь реализацию пантюркских программ. Для организации борьбы арцахских армян 24 апреля 1920 г. Дро, а 26 апреля Нжде, во главе с армянскими войсками вошли в Арцах. Сложная ситуация в Армении и установление советской власти в Арцахе вынудили Дро и Нжде покинуть территорию армянского края.

Для сохранения армянской государственности Арцаха осенью 1920 г. Нжде отправил из Сюника в Арцах новую воинскую часть. Армянским войскам, вместе с местными силами во главе с Теваном Степаняном, удалось сохранить автономию региона до середины июня 1921 г. Но силы были неравны. Несмотря, что у антиазербайджанского движения был печальный исход, идеи освободительного движения в народе остались живы, ожидая новых благоприятных времен.

Vahram R. Balayan, ASU, Doctor of Sciences in History, Professor, Garegin Nzhdeh and the issue of preserving the Armenian statehood of Artsakh.

In 1918–1921, the leadership of Musavat, then Soviet Azerbaijan, with the support of Turkey, through ethnic cleansing in Artsakh and Syunik, tried to eliminate the Artsakh-Armenian statehood and put the implementation of pan-Turkic programs into practice.

In order to organize the struggle of the Armenians of Artsakh in 1920, on April 24, Dro, and on April 26, Nzhdeh, led by the Armenian troops, entered Artsakh. The difficult situation in Armenia and the establishment of Soviet regime in Artsakh forced Dro and Nzhdeh to leave the Armenian region.

In order to preserve the Armenian statehood of Artsakh, in the autumn of 1920 Nzhdeh sent a new military unit from Syunik to Artsakh.

Together with the local forces led by Tevan Stepanyan, the Armenian troops managed to maintain the autonomy of the region until mid-June 1921. But the forces were unequal.

Although the anti-Azerbaijani, anti-Soviet movement had a sad ending, the ideas of the liberation movement remained alive among the people, waiting for new favorable times.